

سند برادری انسانی: اعلامیه مشترک واتیکان و الأزهر

مصطفی رستگارا

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۳]

چکیده

محورهای اصلی اعلامیه مشترک واتیکان و الأزهر که در سال ۲۰۱۹ با عنوان «سند برادری انسانی» به امضای طرفین رسید، عبارت‌اند از: نقش ادیان در برقراری صلح و عدالت، احترام به انسان در پرتو ایمان به خدا، لزوم همدردی و مهرورزی خدا باوران با همگان، فرهنگ گفتگو و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، تقویت ارزش‌های دینی و آزادی، شکایت از پسرفت‌های فکری و اخلاقی ضمن اعتراف به پیشرفت‌های مادی، گله از بیداد و جنگ، آرزوی صلح و دادورزی و همچنین اهمیت حقوق قربانیان و مستضعفان و اقلیت‌ها و زنان و کودکان. اما بی‌گمان افزون بر انگیزه‌های الهی و انسانی، طرفین ملاحظات دیگری هم داشته‌اند؛ از یک سو واتیکان، الأزهر را بهترین نماینده اسلام سنی می‌داند و از طریق رابطه گرم با او، نزد هم‌تمدنی‌های غربی خود که از جانب مسلمانان نگران‌اند و بسیار مایل‌اند کسی را داشته باشند که زبان مسلمانان را بفهمد و بتواند با آنان ارتباط واقعی برقرار کند، اعتبار می‌جوید. از دیگر سو چون غربیان در ارتباط با غیرغربیان، واتیکان را بخشی لازم‌الاحترام از تمدن خویش برمی‌شمرند، ارتباط گرم دیگری مانند الأزهر را با واتیکان نشانه احترام آن دیگران به فرهنگ و تمدن و ارزش‌های خویش می‌دانند و این برای آن دیگران نزد غربیان احترام می‌آفریند.

کلیدواژه‌ها: سند برادری انسانی، واتیکان، پاپ فرانسیس، شیخ احمد الطیب، الأزهر.

درآمدی بر سندننگاری بین‌الادیانی

در چهارم فوریه ۲۰۱۹ در ابوظبی، پاپ فرانسیس و امام الأزهر، احمد الطیب، «سند برادری انسانی برای صلح جهانی و هم‌زیستی» را به امضا رساندند.^۱ مارکو ایمپالیاتسو (Marco Impagliazzo)، رئیس جمعیت سنت ایجیدو (Community of Sant'Egidio)، بدین مناسبت نوشت سفر پاپ فرانسیس ((Pope Francis (r. 2013-)) به امارات «نخستین سفر پاپ در سراسر تاریخ کلیسا به شبه جزیره عربی بوده است» (Sant'Egidio, 2022). پس از امضای بیانیه مشترک با کریل، پاتریارک مسکو (Patriarch Kirill of Moscow) در سال ۲۰۱۶ در کوبا، این دومین سند رسمی است که پاپ فرانسیس با رهبر دینی دیگری امضا می‌کند (COREIS, 2019). پس از نشست تاریخی ابوظبی، مجمع عمومی سازمان ملل متحد در ۲۱ دسامبر ۲۰۲۰ و به همین مناسبت در قطع‌نامه ۷۵/۲۰۰ (Resolution 75/200)، چهارم فوریه را «روز جهانی برادری انسانی» (International Day of Human Fraternity) نامید (Sant'Egidio, 2022).

امضای «سند برادری انسانی» و نام‌گذاری پیش‌گفته، در تداوم روندی رو به جلو بوده است و پیش از آن، رویدادهای مهم مشابهی را شاهد بوده‌ایم که مهم‌ترین آنها چنین است: تشکیل شورای دوم واتیکان در سال ۱۹۶۵ و به‌ویژه تصویب سند «در دوران ما»^۲ که گشودگی بسیار مهمی از طرف کلیسای کاتولیک در قبال سایر ادیان بود؛ گردهمایی ۱۶۰ رهبر دینی از سراسر جهان در شهر آسیزی (Assisi) ایتالیا در ۲۷ اکتبر ۱۹۸۶ به دعوت پاپ ژان پل دوم (Pope John Paul II (r. 1978-2005))، به منظور «دعای مشترک ادیان برای صلح» (COREIS, 2019)؛ تصویب اعلامیه «فرهنگ صلح» (Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace) در ۱۳ سپتامبر ۱۹۹۹ در مجمع عمومی سازمان ملل، در قطع‌نامه ۵۳/۲۴۳ (Resolution 53/243)؛ تصویب قطع‌نامه

A/RES/65/5 در ۲۰ اکتبر ۲۰۱۰ در مجمع عمومی سازمان ملل و تعیین «هفته جهانی هماهنگی بین ادیان» (World Interfaith Harmony Week) و خاطر نشانی این نکته که درک متقابل و گفتگوی بین دینی ابعاد مهمی از فرهنگ صلح است (-United Nations, n.d.); (Pope Benedict XVI (r. 2005-2013) دیدار وی با پاپ بندیکت شانزدهم در سال ۲۰۰۷ و تأسیس «مرکز بین‌المللی ملک عبدالله برای گفتگوی بین دینی و بین فرهنگی» در سال ۲۰۱۲ (KAICIID Dialogue Centre); سرانجام بیانیه مشترک پاپ فرانسیس و پاتریارک کریل در سال ۲۰۱۶ در کوبا. بنابراین «سند برادری انسانی» دارای تبار و دودمانی شناخته شده است. «درخور توجه اینکه، امضای این سند دقیقاً هشتصد سال پس از سفر سنت فرانسیس آسیزی (Saint Francis of Assisi) به مصر و ملاقاتش با سلطان‌الملک الکامل ایوبی رخ می‌دهد» (COREIS, 2019).

واکنش‌های عمومی به سند برادری

تیمور شرقی، کشوری با اکثریت ۹۷ درصد کاتولیک، نخستین کشوری بود که این سند را به رسمیت شناخت. در ۱۲ می ۲۰۲۲ نمایندگان مجلس این کشور به اتفاق آرا با این رسمیت بخشی موافقت کردند و رئیس‌جمهور این کشور اظهار امیدواری کرد محتوای سند در برنامه‌های درسی آموزشگاه‌های این کشور گنجانده شود (Dagur, 2022).
گفتنی است «جمعیت اسلامی ایتالیا» (COREIS Comunità Religiosa Islami - ca Italiana) دست به ابتکار زده، پایگاهی اینترنتی با عنوان «برادری برای شناخت و همکاری» (Fraternity for Knowledge and Coopreation) راه‌اندازی کرده است که شخصیت‌های مختلف از سراسر جهان می‌توانند با مراجعه به آن و اعلام مشخصات

خود، خواهان امضای «سند برادری انسانی» شوند. تا کنون افزون بر پاپ فرانسیس و شیخ احمد الطیب، شخصیت‌های دینی زیر هم این سند را امضا کرده‌اند:^۳

مصطفی سریق (Mustafa Cerić) (رئیس العلمای بوسنی و هرزگوین)، محمد بچاری (دبیر کل «شورای جهانی جوامع مسلمان»^۴ در ابوظبی)، نجاد گرابوس (Nedžad Grabus) (مفتی جامعه مسلمانان اسلونی)، یحیی پالاولیچینی (Yahya Sergio Yahe Pallavi-cini) (رئیس و امام «جمعیت اسلامی ایتالیا»)، عبدالحق گویدردونی (Abd Al-Haqq Guiderdoni) (رئیس «مؤسسه اسلامی مطالعات پیشرفته» (Islamic Institute for Advanced Studies (IHEI) در فرانسه)، حمزه یوسف هانسون (Hamza Yusuf Hanson) (از بنیان‌گذاران «کالج زیتونه» (Zaytuna College) در کالیفرنیا و نایب‌رئیس «انجمن پیشبرد صلح در جوامع مسلمان» (Forum for Promoting Peace in Muslim Societies) در امارات)، یوسف کیزویت (Yusuf Casewit) (صاحب کرسی مطالعات اسلامی در «مدرسه الهیات دانشگاه شیکاگو» (University of Chicago Divinity School))، محمد سمّاک (مشاور مفتی اعظم لبنان)، محمد ابونیمر (مشاور عالی «مرکز بین‌المللی ملک عبدالله برای گفتگوی بین دینی و بین فرهنگی» در لیسبون)، مصطفی شریف (وزیر پیشین آموزش عالی الجزایر و سفیر پیشین این کشور در مصر)، ژان عبدالودود گورو (Jean Abd al-Wadoud Gouraud) (استاد و پژوهشگر در «مؤسسه اسلامی مطالعات پیشرفته» در فرانسه)، شیخ مصطفی صلاح‌الدین المستاوی (استاد «دانشگاه زیتونه» در تونس)، شیخ احمد تیدیان سی (Cheikh Ahmed Tidiane SY) (رئیس مرکز «پیکره واحد اسلام در سنگال» (Cadre Unitaire de l'Islam in Senegal))، سید جواد محمدتقی خوبی (رئیس مؤسسه «المعهد الخوئی» در نجف)، ابراهیم موگورا (Ibrahim Mogra) (معاون دبیر کل «شورای مسلمانان بریتانیا» (Muslim Council of Britain))، سید علی عباس رضوی (مدیر «جمعیت اهل‌البیت اسکاتلند» (Scottish Ahlul Bayt Society (SABS)))

و عضو «شورای اروپایی رهبران دینی» (European Council of Religious Leaders) (ECRL)، الخضر عبدالباقی محمد (مدیر «مرکز پژوهش‌های عربی نیجریه»^۵)، سید محمد عبد‌الخبیر آزاد (رئیس «کمیته رؤیت هلال پاکستان»)، محمد حسبی ابوبکر (رئیس «جمعیت دعوت اسلامی سنگاپور»^۶)، محمد حسبی بن حسن (رئیس «جمعیت علما و مدرسان دینی اسلامی سنگاپور»^۷)، الیاس اسلام جان اندرو مارو (Ilyas Islam John Andrew Morrow) (رئیس «بنیاد عهدنامه‌های پیامبر» (The Covenants of the Prophet Foundation) در کانادا) و سید سلام چشتی (تولیت «آستان خواجه معین‌الدین حسن چشتی») در شهر اجمیر در راجستان هند.

هم‌سرنوشتی ادیان

یکی از پدیده‌های مهم روزگار ما، آمیختگی شدید پیروان ادیان در صحنه‌های واقعی زندگی اجتماعی، ملی و بین‌المللی است. «در چنین شرایطی، ثبات اجتماعی و سلامت اخلاقی در گرو به‌رسمیت‌شناسی حضور و حقوق همگان است. آمیختگی منافع و مصالح، هم در سطح ملی و بین‌گروه‌های اجتماعی و هم در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی، چنان است که نمی‌توان هیچ گروه یا کشوری را نادیده انگاشت» (مسجد جامعی، ۱۴۰۰: ص ۹۰). به نظر می‌رسد هم‌سرنوشتی پیروان ادیان گریزناپذیر است و همگان باید خوشبختی و رفاه و امنیت را چنان‌که برای خود خواستارند، برای دیگران هم بخواهند. لازمه این طرز تفکر آن است که از موضعی بی‌طرفانه‌تر و بلکه همدلانه‌تر و احترام‌آمیزتر به سایر ادیان بنگریم، پدیده‌ای که در حال رخ نمودن است و می‌توان نمونه‌هایی از آن سراغ گرفت. البته انکارپذیر نیست «هنوز هم اندیشه‌های واپس‌گرایانه‌ای که مدافع تعصبات خشک تاریخی یا توسعه‌طلبی و برتری‌جویی سیاسی و فرهنگی است، زنده و فعال است و مسلماً در آینده نیز چنین خواهد بود؛ ولی این

تفکرات در برابر روند جدید، فروغ و طرفدار چندانی نخواهد داشت» (مسجد جامع، ۱۴۰۰: ص ۹۱). جهان مطلوب، جهانی خواهد بود که معتقدان به هر دینی حق داشته باشند بر اساس اصول و معیارهای برآمده از آیین خویش زندگی کنند، بی آنکه تحت فشار و تهدید یا تمسخر و استهزا قرار گیرند. به سود اصل دین و تمامی دین باوران است که پیروان تمامی ادیان بتوانند آزادانه و بدون احساس شرم و ترس، بر اساس ضوابط دینی و میراث‌های تاریخی و سنتی خویش زندگی کنند. ثبات اجتماعی و اخلاقی جهان، مرهون ثبات گروه‌های کوچک و بزرگ انسانی آن است و این ثبات، در صورتی حاصل می‌آید که اینان بتوانند به دور از فشار، تضییق و تهدید زندگی کنند (مسجد جامع، ۱۴۰۰: ص ۹۲ - ۹۳). در راستای همین منویات بود که «سند برادری انسانی» میان واتیکان و الأزهر به امضا رسید.

واتیکان، از مقابله تا گفتگو

گذشته از دغدغه‌های دینی و انسانی، واتیکان ملاحظات واقعی دیگری نیز در نظر دارد. در دهه‌های چهل تا شصت میلادی، واتیکان به مقابله با کمونیسم متعهد بود. با شکست کمونیسم در دهه نود، توسعه‌طلبی تبلیغی علیه سرزمین‌های ارتدوکس نشین اروپای شرقی و قلمرو شوروی سابق بر سیاست خارجی آن حاکم شد. بعدها واتیکان واقع‌بینی بیشتری پیدا کرد و سیاست متعادل‌تری در پیش گرفت. یکی از شخصیت‌های مؤثر در این زمینه، کاردینال توران ((Jean-Louis Tauran (1943-2018))، وزیر خارجه اسبق واتیکان بود که بر شخص پاپ ژان پل دوم نیز تا اندازه‌ای نفوذ داشت. گویی او منطبق تحولات را شناخته بود و یکی از مهم‌ترین راه‌حل‌ها را گفتگوی صریح، صادقانه، بردبارانه و مداوم می‌دانست؛ راه‌حلی که البته به نظر او دشمنان و مخالفان فراوانی در غرب داشت. او در این زمینه پاپ فرانسیس را می‌ستود (مسجد جامع، ۱۴۰۰: ص ۲۸ - ۳۱).

جالب اینکه توران می‌گفت بهترین و علمی‌ترین گفتگوی واتیکان با مسلمانان، پیوسته با ایرانیان بوده است و اینکه آنها سنجیده، عمیق و آرام سخن می‌گویند (مسجد جامعی، ۱۴۰۰: ص ۳۳). او احترام خاصی برای ایرانیان قائل بود؛ احترامی برانگیخته از تجربه‌اش با هیئت‌های ایرانی، هم به دلیل ادب و نزاکتی که در آنها می‌یافت و هم به دلیل سطح بالای مطالب علمی‌شان (مسجد جامعی، ۱۴۰۰: ص ۱۴۷). دیگر اینکه تلقی منفی مربوط به جنگ‌های صلیبی نیز از نگاه واتیکان ارتباطی با ایران ندارد (مسجد جامعی، ۱۳۹۷/۶/۱۳). همچنین واتیکان ایستادگی و پیروزی ایران را در برابر موج سه‌گین داعشی‌های تکفیری در عراق و سوریه به خوبی مشاهده کرد و حقایق را دید و دریافت؛ ایرانی که مسیحیان منطقه آشوب‌زده و قطبی شده خاورمیانه نیز در پناه جبهه‌اش بودند (مسجد جامعی، ۱۳۹۷/۶/۱۳).

اهمیت الأزهر برای واتیکان

با وجود حضور اقلیت بزرگ مسیحیان قبطی در مصر، اهمیت این کشور برای واتیکان عمدتاً به دلیل وجود الأزهر است. الأزهر از نگاه واتیکان، قدیمی‌ترین، باثبات‌ترین، جدی‌ترین، محاسبه‌پذیرترین، معتبرترین، معتدل‌ترین و گفتگوپذیرترین نهادی است که می‌تواند نماینده اسلام سنی در قبال خود واتیکان و دارای اعتبار برای قاطبه اهل سنت باشد. از منظر واتیکان، در چارچوب جهان سنی، دیگران نمی‌توانند هم‌تایان مناسبی برای گفتگو با کلیسای کاتولیک باشند. در الأزهر عالمان بزرگی حضور دارند که برآیند مجموع تفکرات‌شان سازنده دیدگاه‌های این نهاد است. البته برای واتیکان اسلام مدرن امروز پسند مهم نیست، بلکه مهم، حجیت و اعتبار خوانش عالمان نزد خود مسلمانان است (مسجد جامعی، ۱۳۹۷/۶/۸).

واقعیت آن است که با توجه به اوضاع نامطلوب جهان مسلمان و هجومه سنگین تبلیغاتی، چهره بسیار نامناسبی از مسلمانان پدید آمده است و مجموعه عظیم مسلمانان و نیز

حضور پُررنگ‌شان در غرب برای غربیان نگران‌کننده شده است. با توجه به اینکه واتیکان بی‌آنکه دست‌نشانده غرب باشد، از لحاظ صلاحیت‌های سیاسی کاملاً درخور اعتماد نزد غربیان است و از چارچوب‌های کلی فکر و فرهنگ و سیاست و ملاحظات غربی خارج نمی‌شوند، هم توده غربیان و هم نخبگان‌شان وقتی می‌بینند نهادی که به آن اعتماد دارند با مهم‌ترین نهاد مسلمانان ارتباط گرمی دارد، حتی اگر این ارتباط تأثیرگذاری میدانی چندانی هم نداشته باشد، احساس آرامش پیدا می‌کنند. بنابراین واتیکان از یک سو می‌کوشد الأزهر را مهم‌ترین مرکز اسلامی جهان اهل سنت معرفی کند، از دیگر سو با او مرتبط باشد و این ارتباط را به نمایش بگذارد و از این رهگذر، به افکار عمومی و نخبگان غربی نشان دهد که به عنوان مهم‌ترین مرکز دینی در اروپا، با مهم‌ترین مرکز دینی مسلمانان روابط گرمی دارد (مسجد جامع، ۱۳۹۷/۶/۸).

این برای واتیکان امتیازی بزرگ و واجد نهایت اهمیت است. واتیکان مانند هر کشور دیگری، برای خود اهداف و مصالحی دارد و در همان چارچوب سیاست‌گذاری می‌کند. در زمینه سیاست خارجی، برخلاف سایر کشورها که عموماً بیش از هر چیز به ملاحظات اقتصادی و امنیتی و نظامی می‌اندیشند و افکار عمومی را در جایگاه دوم قرار می‌دهند، برای واتیکان احترام و محبوبیت و مطلوبیت اخلاقی مهم‌ترین موضوع است. اصولاً نفوذ واتیکان در جهان تابعی از درجه حرمت و حیثیت او است؛ حیثیتی چندوجهی و پیچیده که در صرف دین و فرهنگ خلاصه نمی‌شود. واتیکان مایل است محل رجوع و داوری و حکمیت و میانجی‌گری در اختلافات و تکیه‌گاه و پشتوانه و مرجعیتی اخلاقی در سطح جهان باشد و دیگران او را عامل ثبات اجتماعی و سیاسی و کاهنده تنش بدانند (مسجد جامع، ۱۳۹۷/۶/۸).

واقعیت آن است که بخش مهم احترامی که واتیکان نزد غربیان دارد، به دلیل محترم‌بودنش نزد مسلمانان است. یکی از دلایل اهمیت واتیکان برای غربیان این است

که این مرکز توانایی ارتباط، تعامل و گفتگو با بخش‌های گوناگون مسلمان را دارد. اگر چنین توانی نمی‌داشت و اگر این قبیل مسائل جانبی وجود نمی‌داشت، واقعاً موقعیت کلیسای کاتولیک نزد کشورهای اروپایی و آمریکا چنان تنزل می‌یافت که چیز چندانی از آن باقی نمی‌ماند. می‌بینیم که اخیراً به علت رسوایی‌های پی‌درپی اخلاقی، بخش مهمی از سخنان پاپ فعلی حالت عذرخواهانه دارد؛ گویی این دستگاه دینی عریض و طویل در غرب، همه فکر و ذکرش یافتن گوش‌هایی برای شنیدن پوزش‌هایش است! (مسجد جامعی، ۱۳۹۷/۶/۸).

مطلوبیت واتیکان

غربیان با وجود انتقادهای داخلی شان از واتیکان، به‌ویژه در زمینه رسوایی‌های اخلاقی، این نهاد را بخش مهمی از پیشینه تاریخی، فرهنگی و تمدنی خویش می‌دانند؛ تمدنی که بی‌تردید آن را برتر می‌شمرند. افکار عمومی و نخبگان غربی، واتیکان را یکی از نمادهای خود می‌دانند و رابطه خوب غیرغربی‌ها را با او نمایان از تمایل شان به آزادی و اجتناب از تبعیض می‌پندارند (مسجد جامعی، ۱۳۹۷/۷/۱۷). از سوی دیگر پاپ یا به بیان دقیق‌تر «مقام پاپی» در دو بخش از جهان، یعنی میان مسلمانان به‌ویژه نزد عرب‌های منطقه خاورمیانه و همچنین میان مسیحیان آسیای دور، شخصیتی مهم و محبوب و نماد دنیای پیشرفته فاقد ویژگی‌های استعماری و برخوردار از ویژگی‌های اخلاقی است. او برایشان حالتی رمزگونه دارد و مثلاً در زبان عربی همواره با عنوان «قداسة البابا» از او یاد می‌کنند (<https://bit.ly/3EdCMRK>).

به همین دلایل اماراتی‌ها تمایل بسیار به پذیرایی از پاپ داشتند و دیدیم در مراسم امضای «سند برادری انسانی» در ابوظبی، استقبال فوق‌العاده‌ای از او کردند و برایش نه فرش قرمز، که فرش ارغوانی پهن کردند! (مسجد جامعی، ۱۳۹۷/۷/۱۷). سند پیش‌گفته در هفتاد و پنجمین اجلاس عمومی سازمان ملل در دسامبر ۲۰۲۰، رسماً پذیرفته و ثبت شد و بر

آن اساس، روز چهارم فوریه «روز بین‌المللی برادری انسانی» (Vatican News, 2020) نام گرفت. اکنون این رویداد اهمیت رمزی و نمادین پیدا کرده است. در این میان آنچه برای امارات مطرح است، مسئله «پرستیژ» است. این شیخ‌نشین یکی از بنیان‌تدوین و امضای سند بود (مسجد جامع، ۱۴۰۱/۷/۱۲) و «با پیشنهاد او و مصر بود که این متن به سند رسمی بین‌المللی تبدیل شد» (United Nations, 2021). بنابراین امارات در این صحنه احساس خوشحالی، پیشتازی و پیشروی می‌کند و تحولات مثبت احتمالی آینده را در ادامه ابتکار خویش می‌پندارد. بعید نیست آنها برای راضی کردن الأزهر به برگزاری مراسم امضای سند در ابوظبی، مبالغه‌نگفتی به این نهاد پرداخته باشند (مسجد جامع، ۱۴۰۱/۷/۱۲). استقبال گرم و سطح بالا و غیرمنتظره عربستان از هیئت اعزامی واتیکان در آوریل ۲۰۱۸ نیز به همین دلایل بود. عربستان در راستای گشایش‌های اجتماعی اخیرش و برای زدودن اتهام تبعیض دینی از خود، به چنین دیداری نیاز داشت (مسجد جامع، ۱۳۹۷/۷/۱۷).

ارتقای موقعیت الأزهر

با این تفصیل، امضای «سند برادری انسانی» جایگاه الأزهر را به منزله نهادی که به همه ادیان و اقلیت‌ها احترام می‌گذارد، ارتقا می‌بخشد. این افزایش حیثیت از دو ناحیه اتفاق می‌افتد: یکی از ناحیه افکار عمومی و نخبگانی غربی، دیگری از ناحیه افکار عمومی و نخبگانی مسلمانان به ویژه عرب‌ها. برای نخبگان غربی این سفر تداعی‌کننده این است که الأزهر هیچ نسبتی با بنیادگرایی ندارد و مایل است با جهان باز و آزاد زندگی کند. برای توده و افکار عمومی جامعه غربی هم این سفر نشان از آن است که الأزهر به اندازه‌ای اهل تسامح و رواداری است که پاپ بپذیرد با او سندی امضا کند. از سوی دیگر اهمیت و جایگاه ویژه پاپ نزد مسلمانان، به ویژه عرب‌ها موجب ارتقای جایگاه عربی‌اسلامی الأزهر می‌شود (مسجد جامع، ۱۴۰۱/۷/۱۲).^۸

سند برادری انسانی برای صلح جهانی و هم‌زیستی^۹

مقدمه

ایمان، مؤمن را بر آن می‌دارد تا دیگری را چون برادر یا خواهری بداند که می‌بایدش پشتیبان باشد و مهر بورزد. مؤمنان فراخوانده شده‌اند تا در سایه ایمان به خدایی که جهان و جانوران را پدید آورده و همه انسان‌ها را (به رحمت خویش، برابر) آفریده است، آفرینش و کل جهان را پاس بدارند و همگان را و به‌ویژه تهی‌دست‌ترین‌ها و نیازمندترین‌ها را پشتیبان باشند و بدین‌سان برادری انسانی را نمایان کنند.

این ارزش‌برین سرآغاز نشست‌هایی شد که ویژگی‌اش فضای دوستانه و همدلانه‌ای بود که در آن، شادمانی‌ها و دردمندی‌ها و دشواری‌های جهان معاصر را با هم در میان گذاشتیم و چنین کردیم، درحالی‌که از پیشرفت‌های علمی و فنی، دستاوردهای درمانی، عصر دیجیتال، رسانه‌های جمعی و مسئله ارتباطات هم آگاه بودیم. ما به سطح فقر و درگیری و رنجی که بسیاری از برادران و خواهرانمان به علت رقابت تسلیحاتی، بی‌عدالتی اجتماعی، فساد، نابرابری، زوال اخلاقی، تروریسم، تبعیض، افراط‌گرایی و بسیاری دیگر از عوامل در نقاط مختلف جهان بدان دچارند، نیز اندیشیدیم.

از رهگذر گفتگوهای صمیمانه و صریحی که با هم داشتیم و در نتیجه نشست‌هایی که در آن امیدواری‌راستین به آینده‌ای روشن برای همه انسان‌ها ابراز شد، اندیشه «سند برادری انسانی» شکل گرفت. در نگارش متن سند، صداقت و جدیتِ اندیشه به کار بسته شد تا سند بتواند اعلامیه مشترک آرمان‌ها و آرزوهای خیرخواهانه و صمیمانه باشد. این سند همه آنانی را که به خدا مؤمن‌اند و به «برادری انسانی» ایمان دارند، دعوت می‌کند تا با هم یکی شوند و همکار گردند تا بتوانند آن راه‌نمایی برای نسل‌های آینده قرار دهند؛ راه‌نمایی برای پیشبرد فرهنگ احترام متقابل، فرهنگی که از فیض عظیم الهی که همه انسان‌ها را برادر و خواهر می‌سازد، آگاه است.

سند

به نام خدایی که همه انسان‌ها را با حقوق، تکالیف و کرامت یکسان آفریده و از آنان خواسته است در کنار هم، چون برادران و خواهران زندگی کنند تا زمین را پر کنند و ارزش‌های خیرخواهی، محبت و صلح را نمایان سازند.

به نام حیات پاک انسان که خدا از گشتنش نهی کرده و تأکید ورزیده است که هر کس یک نفر را بکشد، مانند آن است که همه آدمیان را کشته باشد و هر کس یک نفر را برهاند، مانند آن است که همه آدمیان را رهانده باشد.

به نام تهی‌دستان، مستمندان، به حاشیه رانده شدگان و آنانی که نیازمندترین‌اند، آنانی که خدا به ما فرمان داده است تا یاری‌شان دهیم و این را وظیفه خویش بدانیم، وظیفه‌ای که بر دوش همگان و خاصه ثروتمندان و توانگران است.

به نام یتیمان، بیوگان، پناهجویان و آنانی که از خانه و میهن خویش رانده شده‌اند؛ به نام همه قربانیان جنگ و ظلم و بی‌عدالتی؛ به نام ضعیفان، آنانی که در ترس زندگی می‌کنند، اسیران جنگی و شکنجه‌شدگان در هر کجای جهان، بی‌آنکه میان‌شان هیچ فرقی بگذاریم. به نام مردمانی که امنیت و آرامش و امکان با هم زیستن را از دست داده‌اند و قربانی ویرانی و بلا و جنگ شده‌اند. به نام «برادری انسانی» که همه انسان‌ها را دربر می‌گیرد، آنان را یکی می‌گرداند و برابر می‌سازد.

به نام این «برادری» که سیاست‌های افراط‌گرایی و تفرقه، ساختارهای لجام‌گسیخته سودپرست یا گرایش‌های نفرت‌انگیز ایدئولوژیک که زندگی و آینده زنان و مردان را بازیچه می‌کنند، تباهش کرده‌اند.

به نام آزادی، که خدا به همه انسان‌ها عطا کرده است، خدایی که آنان را آزاد آفریده و با این موهبت از هم متمایز ساخته است. به نام عدالت و رحمت که پایه‌های نیک‌بختی و سنگ بنای ایمان‌اند. به نام همه خیرخواهان حاضر در هر کجای جهان.

به نام خدا و به نام هر آنچه تا بدین جایان شد؛ الأزهر شریف و مسلمانان شرق و غرب، همراه با کلیسای کاتولیک و کاتولیک‌های شرق و غرب، اعلام می‌دارند که راه، اتخاذ فرهنگ گفتگو است؛ قاعده رفتار، همکاری دوجانبه است و روش و معیار، درک متقابل است.

ما که به خدا و به فرجامین لقای او و به داوری او ایمان داریم، بر اساس مسئولیت دینی و اخلاقی خویش، و در پرتو این سند، از خویشتن و از رهبران جهان و نیز از معماران سیاست بین‌الملل و اقتصاد جهان می‌خواهیم تا برای گسترش فرهنگ رواداری و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز به جد بکوشند و در نخستین فرصت به میدان بیایند و جلوی ریختن خون بی‌گناهان را بگیرند و به جنگ‌ها، درگیری‌ها، تخریب محیط زیست و زوال اخلاقی و فرهنگی‌ای که جهان هم‌اکنون گرفتار آن است، پایان دهند.

ما از روشنفکران، فیلسوفان، شخصیت‌های دینی، هنرمندان، اصحاب رسانه و مردان و زنان عرصه فرهنگ در هر کجای جهان می‌خواهیم که ارزش‌های صلح، عدالت، خیرخواهی، زیبایی، برادری انسانی و هم‌زیستی را از نو دریابند و بر اهمیت این ارزش‌ها به عنوان لنگرهای نجات همگان صحنه بگذارند و آنها را در همه جا رواج دهند.

این اعلامیه که کار تهیه آن پس از بررسی عمیق واقعات روزگار کنونی (شامل ارج نهادن بر توفیقات این روزگار و با این وجود، احساس مسئولیت مشترک در قبال رنج‌ها و بلاها و مصیبت‌های آن) آغاز شد، اعتقاد راسخ دارد که از جمله مهم‌ترین عوامل بحران‌های دنیای مدرن عبارت‌اند از: غیرحساس شدن وجدان انسان، دوری از ارزش‌های دینی و نیز غلبه اندیشه اصالت فرد که فلسفه‌های مادی‌گرایانه‌ای به همراه دارد که شخص انسان را در جایگاه خدا قرار می‌دهند و ارزش‌های دنیوی و مادی را در جایگاه اصول والا و متعالی می‌نشانند.

ما اذعان می‌کنیم تمدن مدرن ما در زمینه‌های دانش و فناوری و پزشکی و صنعت و رفاه، به ویژه در کشورهای توسعه‌یافته گام‌های مثبتی برداشته است؛ ولی با این وجود ما یلیم

تأکید کنیم که همراه با این قبیل پیشرفت‌های تاریخی که البته در بزرگی و ارزشمندی‌شان تردیدی نیست، پسرستی اخلاقی هم وجود دارد که بر اقدامات بین‌المللی تأثیر می‌گذارد و اینکه ارزش‌ها و مسئولیت معنوی نیز تضعیف شده است. این همه، احساس عمومی سرخوردگی و انزوا و استیصال را افزایش می‌دهد و باعث می‌شود بسیاری یا در گرداب افراط‌گرایی الحادی، ندانم‌کیشانه یا دینی فرو روند، یا به ورطه افراط‌گرایی کور و متعصبانه بیفتند. این وضعیتی است که در نهایت، شکل‌هایی از وابستگی و خودتخریبی فردی یا جمعی را برمی‌انگیزد.

رویدادهای گذشته نشان می‌دهد افراط‌گرایی مذهبی، افراط‌گرایی ملی و نیز نارواداری در جهان، چه در شرق و چه در غرب تحولاتی پدید آورده است که می‌توان نشانه‌های «پیشروی مرحله به مرحله و نامحسوس جنگ جهانی سوم» نامید. در مناطقی چند از جهان و در بسیاری از موقعیت‌های غم‌انگیز، این نشانه‌ها به شکل دردناکی در حال آشکارشدن است و برای نمونه، موقعیت‌هایی وجود دارد که در آن تعداد دقیق قربانیان، بیوه‌ها و یتیمان مشخص نیست. افزون بر این، شاهدیم که به علت بروز تنش‌ها و انباشت جنگ‌افزارها و مهمات، مناطق دیگری در حال تبدیل شدن به صحنه درگیری‌های تازه است و همه این تحولات در بستری جهانی رخ می‌دهد که بی‌اطمینانی، سرخوردگی و ترس از آینده بر آن سایه افکنده و در چنبره منافع اقتصادی تنگ‌نظرانه گرفتار آمده است.

همچنین اعلام می‌داریم که بحران‌های بزرگ سیاسی و اوضاع و احوال ظالمانه و فقدان توزیع عادلانه منابع طبیعی که فقط اقلیتی ثروتمند از آن بهره می‌برند و به زیان اکثریت مردمان روی زمین است، به تهیدستی و رنجوری و مرگ افراد بسیاری انجامیده و وضعیتی ادامه دار است. این وضعیت بحران‌های فاجعه‌باری به بار می‌آورد که کشورهای مختلف، با وجود برخورداری از منابع طبیعی و قابلیت نیروهای جوان که مشخصه این کشورهاست، قربانی آن شده‌اند. در مواجهه با چنین بحران‌هایی که میلیون‌ها کودک را به فقر و گرسنگی

دچار می‌کند و نحیف و ناتوان می‌گرداند و جان می‌ستاند، سکوتی ناپذیرفتنی در سطح بین‌المللی حکم فرماست.

در چنین اوضاع و احوالی، روشن است که خانواده، به عنوان هسته بنیادین جامعه و نوع بشر، تا چه اندازه برای به دنیا آوردن، بزرگ کردن و آموزش دادن فرزندان و برای تعلیم و تربیت قوی اخلاقی و تأمین امنیت خانگی شان ضروری است. حمله به نهاد خانواده و خوارشمردنش یا تردید در نقش مهم آن، یکی از تهدیدآمیزترین شرور دوران ما به شمار می‌آید.

موضوع دیگری که بر آن پای می‌فشاریم، اهمیت برانگیختن آگاهی دینی و ضرورت احیای این آگاهی در قلوب نسل‌های نواز طریق تربیت صحیح و پایبندی به ارزش‌های اخلاقی و تعالیم درست دینی است. بدین سان خواهیم توانست در برابر گرایش‌های فردگرایانه، خودخواهانه و متعارض بایستیم و به رادیکالیسم و افراط‌گرایی کور نیز در همه شکل‌ها و مظاهرش رسیدگی کنیم.

نخستین و مهم‌ترین هدفِ ادیان، ایمان‌آوری به خدا و تعظیم او و فراخوانی همه مردان و زنان به این باور است که این جهان را خداوندی است که آن را تدبیر می‌کند، آفریدگاری که ما را به حکمت الهی خویش شکل داده و موهبت حیات را ارزانی مان داشته است تا آن را پاس بداریم. حیات موهبتی است که کسی حق ندارد بستاند، تهدید کند یا به بازی بگیرد. همانا موهبت حیات را همگان می‌باید از آغاز تا پایان طبیعی‌اش پاسداری کنند. بنابراین ما همه رفتارهایی را که تهدیدی برای حیات هستند، مانند نسل‌کشی، اقدامات تروریستی، آوارگی اجباری، قاچاق اعضای بدن انسان، سقط جنین و مرگ آسان، محکوم می‌کنیم. ما سیاست‌های مروج این اقدامات را هم محکوم می‌کنیم.

افزون بر این، قاطعانه اعلام می‌کنیم ادیان هرگز نباید مشوق جنگ، نگرش‌های نفرت‌انگیز، خصومت و افراط‌گرایی باشند، نیز نباید خشونت یا خونریزی برانگیزند. این واقعیت‌های غم‌انگیز نتیجه انحراف از آموزه‌های دینی است؛ ناشی از بازی سیاسی با ادیان و تفاسیر

برخی گروه‌های مذهبی است که در طول تاریخ از نیروی احساسات دینی نهفته در سینه مردان و زنان، بهره‌جسته‌اند تا آنان را وادارند چنان رفتار کنند که هرگز با حقیقت دین نمی‌سازد. غایت این کارها دست‌یابی به اهداف سیاسی، اقتصادی، دنیوی و کوتاه‌بینانه است. از این‌رو از تمامی دست‌اندرکاران می‌خواهیم از استفاده از ادیان برای تحریک نفرت، خشونت، افراط‌گرایی و تعصب کور دست بردارند و از استفاده از نام خدا برای توجیه قتل و تبعید و تروریسم و سرکوب خودداری کنند. ما بر اساس اعتقاد مشترک مان به خداست که چنین می‌خواهیم، خدایی که مردان و زنان را برای کشته‌شدن یا با هم جنگیدن نیافریده است، و نه برای شکنجه یا تحقیرشدن در زندگی و در اوضاع و احوال گوناگون آن. خدای قادر متعال هیچ نیاز ندارد کسی از او دفاع کند و نمی‌خواهد نامش برای رعب‌افکنی در دل‌های مردم به کار رود.

این سند هم‌راستا با اسناد بین‌المللی پیش از آنکه بر اهمیت نقش ادیان در برقراری صلح جهانی تأکید ورزیده‌اند، امور زیر را پاس می‌دارد:

* اعتقاد راسخ به اینکه آموزه‌های راستین ادیان، ما را به پایبندی به ارزش صلح فرا می‌خواند؛ به پاسداری از ارزش‌های درک متقابل، «برادری انسانی» و هم‌زیستی همدلانه؛ به اقامه دوباره حکمت و عدالت و محبت و به برانگیختن دوباره آگاهی دینی میان جوانان، بدین امید که نسل‌های آینده از قلمرو تفکر مادی و از سیاست‌های خطرناک آزمندی افسارگسیخته و بی‌توجهی، که بر قانون سرنیزه مبتنی است و نه بر سرنیزه قانون، مصون بمانند.

* آزادی حق هر فرد است و هر فردی از آزادی عقیده و اندیشه و بیان و عمل برخوردار است. کثرت‌گرایی و تنوع دین و رنگ و جنسیت و نژاد و زبان به اراده خدا و به حکمت اوست، حکمتی که او انسان‌ها را با آن آفریده است. حق آزادی عقیده و آزادی متفاوت بودن، از همین حکمت الهی سرچشمه می‌گیرد. بنابراین این واقعیت

که افراد را به پایبندی به دین یا فرهنگی خاص مجبور می‌کنند، باید مردود دانسته شود؛ تحمیل سبکی از زندگی هم که بر اساس فرهنگی است که دیگران نمی‌پذیرند، باید مردود شمرده شود.

* عدالت مبتنی بر مهربانی و شفقت، راهی است که باید پیمود تا به زندگی شرافتمندانه‌ای رسید که حق هر انسان است.

* گفتگو و همدلی و گسترش فراگیر فرهنگ رواداری و پذیرش دیگری و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز به کاهش بسیاری از مشکلات اقتصادی و اجتماعی و سیاسی و محیط‌زیستی که بر دوش بخش بزرگی از انسان‌ها بسیار سنگینی می‌کند، کمک شایانی خواهد کرد.

* گفتگو میان مؤمنان بدین معناست که آنان در فراخنای ارزش‌های معنوی و انسانی و ارزش‌های مشترک اجتماعی، گرد هم آیند و والاترین فضایل اخلاقی را که غایت ادیان است، انتقال دهند. چنین گفتگویی به معنای پرهیز از بحث‌های بی‌ثمر نیز می‌باشد. * محافظت از پرستشگاه‌ها شامل کنیسه‌ها، کلیساها و مساجد، وظیفه‌ای است که ادیان و ارزش‌های انسانی و قوانین و موافقت‌نامه‌های بین‌المللی آن را تضمین کرده است. هر تلاشی برای حمله به پرستشگاه‌ها یا تهدید آنها به حملات خشونت‌آمیز، بمب‌گذاری یا تخریب، انحراف از آموزه‌های ادیان و نیز نقض آشکار قوانین بین‌المللی است.

* تروریسم تأسف‌انگیز است و امنیت مردم را، چه در شرق و چه در غرب، چه در شمال و چه در جنوب، تهدید می‌کند و رعب و وحشت و بدبینی انتشار می‌دهد؛ ولی عامل این وضعیت دین نیست؛ حتی اگر تروریست‌ها دین را ابزار دست خویش قرار دهند. عامل این وضعیت، انباشت تفسیرهای نادرست از متون دینی و نیز سیاست‌هایی است که در پیدایش گرسنگی و فقر و بی‌عدالتی و ظلم و نخوت نقش دارند. به

همین دلیل کاملاً ضروری است که حمایت از جنبش‌های تروریستی را متوقف کنیم؛ جنبش‌هایی که سوخت آنها تأمین پول و سلاح و راهبرد و تلاش برای موجه‌سازی آنها حتی با استفاده از رسانه‌هاست. همه این اقدامات باید جنایاتی بین‌المللی تلقی شود که امنیت و صلح جهان را تهدید می‌کند. چنین تروریسمی در همه شکل‌ها و مظاهرش باید محکوم شود.

* مفهوم «شهروندی» بر تساوی حقوق و تکالیف مبتنی است و همگان ذیل این برابری، از عدالت برخوردار می‌شوند. بنابراین بسیار مهم است که مفهوم «شهروندی کامل» را در جوامع خود تحقق بخشیم و استفاده تبعیض‌آمیز از اصطلاح «اقلیت‌ها» را که موجب حس انزوا و حقارت می‌شود، مردود بشمریم. استفاده نادرست از این اصطلاح راه را برای خصومت و اختلاف هموار می‌کند، هر موفقیتی را بی‌اثر می‌گرداند و حقوق دینی و مدنی شهروندانی را که بدین سان در معرض تبعیض قرار می‌گیرند از آنان سلب می‌کند.

* روابط خوب شرق و غرب مسلماً برای هر دوی آنها لازم است. در این خصوص نباید کوتاهی کرد، تا هر یک از این دو بتوانند از طریق تبادل و گفتگوی ثمربخش، به واسطه فرهنگ دیگری غنی شوند. غرب می‌تواند در شرق به درمان بیماری‌های روحی و دینی خود که ناشی از غلبه مادی‌گرایی است، دست یابد. شرق نیز می‌تواند در غرب، عناصر بسیاری را بیابد که قادرند یاری‌اش دهند تا از ناتوانی و تفرقه و درگیری و زوال علمی و فنی و فرهنگی رها شود. مهم است که به تفاوت‌های دینی و فرهنگی و تاریخی، که مؤلفه‌ای اساسی در شکل‌گیری ماهیت و فرهنگ و تمدن شرق است، توجه شود. همچنین مهم است که التزام و تعهد به حقوق اساسی بشر تقویت شود تا به تضمین زندگی شرافتمندانه برای همه مردان و زنان در شرق و غرب کمک شود و از سیاست معیارهای متناقض پرهیز گردد.

* پذیرش حق تحصیل و اشتغال زنان و به رسمیت شناختن آزادی آنان در بهره‌مندی از حقوق سیاسی‌شان ضرورتی اساسی است. همچنین باید تلاش شود زنان از شرطی‌شدگی تاریخی و اجتماعی که مغایر با اصول ایمان و کرامتشان است، رها شوند. همچنین لازم است از زنان در برابر استثمار جنسی و تلقی شدن به عنوان کالا یا وسیله کام‌جویی یا سودجویی مالی محافظت شود. بنابراین باید به تمامی رفتارهای غیرانسانی و سخیفی که حیثیت زنان را پایمال می‌کند، پایان داده شود. باید کوشید قوانینی که زنان را از بهره‌مندی کامل از حقوقشان باز می‌دارد، اصلاح گردد.

* پاس‌داشت حقوق اساسی کودکان برای رشد یافتن در محیط خانوادگی و برخورداری از تغذیه مناسب و آموزش و پشتیبانی، از وظایف خانواده و جامعه است. چنین وظایفی را باید تضمین و محافظت کرد تا از هیچ کودکی در هیچ کجای جهان فروگذار نشود و دریغ نگردد. همه رفتارهایی که حیثیت و حقوق کودکان را نقض می‌کند باید محکوم شود. به همین اندازه مهم است که درباره خطرهایی که به ویژه در دنیای دیجیتال، کودکان در معرض هستند، هشیار باشیم و خرید و فروش ناروای معصومیت‌شان و همه مصادیق تعرض به نوباوگی‌شان را جرم بینگاریم.

* صیانت از حقوق سالمندان، ناتوانان، معلولان و مظلومان تکلیفی دینی و اجتماعی است که باید با قانون‌گذاری سخت‌گیرانه و اجرای توافقات بین‌المللی مربوط تضمین و از آن دفاع شود.

بدین منظور کلیسای کاتولیک و الأزهر به واسطه همکاری دوجانبه، اعلام می‌دارند و متعهد می‌شوند که این سند را به مقامات، رهبران بانفوذ، شخصیت‌های مذهبی در سراسر جهان، سازمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی مربوط، سازمان‌های موجود در جامعه مدنی، نهادهای دینی و متفکران پیشرو انتقال دهند. همچنین متعهد می‌شوند اصول مندرج در این اعلامیه را در تمامی سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی معرفی کنند و با این وجود

درخواست کنند این اصول در سیاست‌ها، تصمیمات، متون قانونی، دوره‌های مطالعاتی و مطالبی که انتشار می‌یابد، کاملاً بازتاب یابد.

الأزهر و کلیسای کاتولیک درخواست می‌کنند این سند در همه مدارس، دانشگاه‌ها و مراکز تعلیم و تربیت، موضوع تحقیق و تأمل قرار گیرد تا کمک کند نسل‌های نو بیاموزند خیر و آرامش را برای دیگران به ارمغان آورند و در همه جا مدافع حقوق مظلومان و کوچک‌ترین برادران و خواهرانمان باشند.

در پایان، آرمان و آرزوی ما این است که:

این اعلامیه دعوتی باشد به آشتی و برادری همه مؤمنان، و ای بسا مؤمنان و غیرمؤمنان و همه انسان‌های پاک‌نیت.

این اعلامیه یاری‌جستنی باشد از هر وجدان صادقی که خشونت تأسف‌انگیز و افراط‌گرایی کور را مردود می‌شمرد و یاری‌جستنی باشد از کسانی که ارزش‌های مدارا و برادری را که ادیان ترویج و تشویق می‌کنند، گرامی می‌دارند.

این اعلامیه شاهدهی باشد بر عظمت ایمان به خدا، ایمانی که دل‌های پراکنده را یکی می‌گرداند و روح انسان را تعالی می‌بخشد. این اعلامیه نشانه‌ای باشد از نزدیکی شرق و غرب، شمال و جنوب، و همه کسانی که معتقدند خدا ما را آفریده است تا یکدیگر را درک کنیم، با یکدیگر همکاری کنیم و چونان برادران و خواهرانی که دوستدار یکدیگرند، زندگی کنیم.

این همان چیزی است که بدان امیدواریم و می‌خواهیم به دستش آوریم و هدف مان رسیدن به صلحی جهانی است که همگان بتوانند در این زندگی از آن بهره‌مند شوند.

ابوظبئی، ۴ فوریه ۲۰۱۹

امام بزرگ الأزهر پاپ عالی‌مقام

احمد الطیب فرانسیس

پی‌نوشت‌ها

۱. ترجمه متن کامل «سند برادری انسانی» که در پایگاه رسمی واتیکان، ذیل عنوان «سفر رسولی پاپ عالی مقام، فرانسیس، به امارات متحده عربی (۳-۵ فوریه ۲۰۱۹)» درج شده است، در این مقاله، پس از مقدمه تحلیلی آورده شده است.

۲. Declaration on the Relation of the Church with Non-Christian Religions (Nostra Aetate).

۳. پایگاه مزبور شامل شرح حال و تصاویر امضاکنندگان، در نشانی زیر در دسترس است:

<https://www.christians-muslims.com/signatories>

۴. المجلس العالمي للمجتمعات المسلمة

(World Muslim Communities Council - TWMCC, Abu Dhabi, UAE).

۵. المركز النيجيري للبحوث العربية.

۶. جمعية الدعوة الاسلامية سنغافورة

(Muslim Missionary Society Singapore / Jamiyah Singapore).

۷. جمعية العلماء و مدرسی الدینی الاسلامی بسنغافورة

(Singapore Islamic Scholars & Religious Teachers Association / PERGAS).

۸. در دو ثلث آخر متن مقدمه، مطالب فراوانی را به آقای محمد مسجد جامعی، سفیر اسبق ایران در واتیکان و مراکش، استناد داده‌ام که این به دلیل جایگاه علمی و تجربی ویژه و آثار فراوان انتشار یافته و انتشار نیافته ایشان در موضوعات گوناگون دینی سیاسی، به ویژه درباره جهان مسیحی و جهان کاتولیک بوده است.

۹. برگردان از:

“A Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together”, retrieved from:

https://www.vatican.va/content/francesco/en/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html

کتابنامه

«گفتگو با سفیر سابق ایران در واتیکان درباره سفر پاپ به عراق»، دین آنلاین (۱۳۹۹/۱۱/۳۰) در:

<https://bit.ly/3EdCMRK>

مسجد جامع، محمد (۱۴۰۰)؛ سیاست و گفتگوی دینی: اسلام و مسیحیت در دوران جدید؛ تهران: اطلاعات.

مسجد جامع، محمد (۱۴۰۱/۷/۱۲)؛ مصاحبه، مصاحبه‌کننده: مصطفی رستگار؛ قم: مؤسسه مطالعات راهبردی اسلام معاصر (مرام).

مسجد جامع، محمد (۱۳۹۷/۶/۱۳)؛ مصاحبه، مصاحبه‌کننده: مصطفی رستگار؛ قم: مؤسسه مطالعات راهبردی اسلام معاصر (مرام).

مسجد جامع، محمد (۱۳۹۷/۷/۱۷)؛ مصاحبه، مصاحبه‌کننده: مصطفی رستگار؛ قم: مؤسسه مطالعات راهبردی اسلام معاصر (مرام).

مسجد جامع، محمد (۱۳۹۷/۶/۸)؛ مصاحبه، مصاحبه‌کننده: مصطفی رستگار؛ قم: مؤسسه مطالعات راهبردی اسلام معاصر (مرام).

COREIS Comunità Religiosa Islamica Italiana, 2019, The Document, <https://www.christians-muslims.com/document>

Dagur, Ryan (2022, May 13). Timor-Leste Adopts Papal Document on Human Fraternity, <https://www.ucanews.com/news/timor-leste-adopts-papal-document-on-human-fraternity/97255>

Sant'Egidio (2022, February 4). 4 February: International Day of Human Fraternity, Three years ago the meeting of Pope Francis and Grand Imam Al Tayyb in Abu Dhabi, <https://bit.ly/3SXJ7EW>

United Nations (2021, February 4). First-ever International Day of Human Fraternity Focuses on Tolerance, <https://news.un.org/en/story/2021/02/1083832>

United Nations, (n.d.), International Day of Human Fraternity: 4 February, Retrieved October 5, 2020, from: <https://URLhttps://www.un.org/en/observances/human-fraternity>

Vatican News, (2020, December 24). UN Declares 4 February 'International Day of Human Fraternity', Retrieved from: <https://www.vaticannews.va/en/world/news/2020-12/unit-ed-nations-institutes-international-day-human-fraternity.html>